

SAFFÂRİ İMPARATORLUĞU'NUN YAPISI ve YÖNETİMİ¹

Clifford Edmund BOSWORTH*

Trc. Hüseyin DOĞAN**

Özet

Saffâriiler (861-1003), yılları arasında Doğu İran'ın Sistân bölgesinde hâkimiyet kuran bir İslâm hanedanının ismidir. Bu hanedanın kurucusu, Ya'kûb b. Leys es-Saffâr'dır (ö.265/879). Ya'kûb'tan sonra hanedanın en önemli ikinci ismi ise 'Amr b.

Abstract

The Organisation and Administration of the Saffarid Empire
Saffarid State (861-1003), dominated in the Sistan State in the East Iran is a Muslim dynasty. The dynasty's founder is Ya'kûb b. Leys al-Saffar (d.265/879). The second most impor-

¹ Bu makale, Clifford Edmund Bosworth'un, "The History of the Saffarids of Sistan and Maliks of Nimruz (New York 1994) adlı eserinin, "Chapter VII: The Organisation and Administration of the Saffarid Empire" başlıklı bölümünün İngilizce'den Türkçe'ye çevirisidir. Çevirisi yapılan sayfalar: 340-361.

* Clifford Edmund Bosworth, Aralık 1928 yılında Birleşik Arap Krallığı'na bağlı bir merkez olan Sheffield'de dünyaya gelmiştir. Arap ve İran çalışmaları konusunda uzmanlaşmış İngiliz bir tarihçi ve oryantalisttir. Bosworth, Edinburgh Üniversitesi'nde doktorasını tamamlamış ve burada uzun yıllar öğretim üyesi olarak çalışmıştır. O, St. Andrews Üniversitesi, Manchester Üniversitesi ve Princeton Üniversitesi'nde "Beşeri Bilimler Merkezini" düzenlemiştir. Akademik dergi ile ansiklopedilerde birçok yazıları yayınlanmıştır. İslâm Ansiklopedisi'nde iki yüz civarında makalesi yayınlanan Bosworth, Encyclopaedia Iranica'da da yüz civarında makalesi yayınlanmıştır. Bunun yanı sıra, Britannica Ansiklopedisi ve Encyclopedia Americana'da da makaleleri yer almaktadır. Arapça ve Farsça'ya tercüme edilmiş birçok eseri bulunan Bosworth, İslâm Ansiklopedisi ile Encyclopaedia Iranica'nın da baş editörlüğünü yapmıştır. Halen 2004 yılından bu yana Exeter Üniversitesi'nde konuk profesör olarak görev yapmakta olan Bosworth'un yayınlanmış olan eserlerinden bazıları şunlardır: The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994-1040, Edinburgh University Press 1963, 2nd ed. Beirut 1973, repr. New Delhi 1992 (Persian tr.); The Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical handbook, Edinburgh University Press 1967, revised ed. 1980 (Russian, Persian, Turkish, Arabic and French tr.); Sistan under the Arabs: From the Islamic Conquest to the Rise of the Saffarids (30-250/651-864), ISMEO, Rome 1968 (Persian tr.); Medieval Arabic Culture and Administration Variorum, Collected Studies Series, London 1982; The Medieval History of Iran: Afghanistan and Central Asia, Variorum, Collected Studies Series, London 1977.

** Yrd. Doç. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Öğretim Üyesi (huseyindogan5555@hotmail.com).

Leys'tir (ö.289/902). Zamanla güçlenen hanedanlık, sınırlarını Gazne, Gerdiz ve Kâbül-Bâmiyân bölgesine kadar genişletmiştir. Saffâriler, bu bölgede Tâhiriler'le savaşmışlar ve onların varlığına son vermişlerdir (259/873). Bu bölgede, kimi zaman Sâmâniler'le de mücadele eden Saffârî yöneticileri, babadan oğla geçen bir kraliyet sistemi kurmuşlardır.

Bu hanedanın benimsemiş olduğu askerî ve idarî teşkilât, ilk İslâm devletlerinde uygulanan askerî ve idarî gelenekle birebir örtüşmektedir. Benimsenen söz konusu askerî ve idarî vesayet, aynı zamanda dinî tutum ve inanış biçimlerini de doğrudan etkilemiştir.

Bu çalışmada, Horasan bölgesinde tarihin belli bir döneminde varlığını hissettiren Saffârî devletinin uyguladığı askerî ve sivil idare konu edinecektir.

Anahtar kelimeler: Saffâriler, Yönetim, Ordu, Siyaset, Sistân, Sâmâniler, Horasan.

tant figure of this dynasty is Amr b. Layt (d.289/902). In course of time, the dynasty expanded its territories to Gaznah, Gardiz and Kab al Bamiyan. Saffarids fight in this land against Tahirids and put an end to their authority there (259/873). Saffarids fighting there against Samanids as well, established a royalty system allowing atuhority to pass from father to son.

The military and administrative organization of this dynasty is in harmony with the ones adopted by early Muslim states'. This type of organization affected directly the religious attitudes and beliefs as well.

In this paper, Saffarid state's military and civil administration in Khorasan territory in a specific period of history will be discussed.

Key Words: Saffarids, Administration, Army, Politics, Sistan, Samanids, Khorasan.

I. Ordu Yönetimi

Saffârî İmparatorluğu'nun iç düzeni denildiği zaman öncelikle Saffârî ordusu akla gelmelidir. Çünkü emirlik, köken itibariyle askerî bir başarının eseridir. Bu başarı, idare ettikleri askerî mekanizmanın dinamikleriyle ilerleyen kuruluş ve yükselme dönemlerinde ilk iki emirin mükemmel idaresi sayesinde ortaya çıkmıştır. Söz konusu emîrlerin hayatları III. ve IV. bölümlerde anlatılmıştır.

'Amr b. Leys'in iktidardan inmesini takiben asıl Saffârî kardeşler tarafından kontrol edilen bölgeler giderek küçüldü. Tâ ki Halefilere ya da Saffâriler'in II. Hanedanlığı, büyük oranda Sistân'da bazen Bust'ta ve biraz da Mekrân üzerinde hakimiyet kurdu. Dolayısıyla profesyonel bir ordunun ihtiyaçlarını karşılayacak mali zemin bir derece azaldı. Ancak Saffârî ordularına katılıp hizmet etme anlayışı, doğu İslâm dünyasında pek çok kiralık asker için hala cazibesini korumaktaydı. Ordu, m.s. XI. yüzyılın başlarındaki hanedanlığın sonlarına kadar önemli ve bazen de emirliğin işlerinde belirleyici

roller oynamıştır.² Burada askerî üst yapıyı destekleyen sivil bir idarenin nasıl oluştuğunu ve geliştiğini belirlemek zordur. Ne yazık ki, Saffâriiler'in gündelik bürokratik işleri konusunda, Gazneliler'in yüksek mahkeme katibi Ebu'l-Fazl Beyhakî ve onun en azından kısmen korunmuş "Mucelledât"ı gibi bizleri aydınlatacak bir esere sahip değiliz. Saffârî kaynaklarından elde edeceğimiz bilgilerin çoğu uzun ve açık metinlerden ziyade dağınık bilgiler ve bir takım ipuçlarıdır.

[340]

Hem Ya'küb'un hem de 'Amr b. Leys'in askerî yetenekleri yukarıdaki iki bölümde tasvir edilmiştir. Mütevazî ilk yıllarından itibaren her ikisi de sade bir hayatı, yeme-içme alışkanlığını ve maddî zenginliklerden uzak kalmayı adet edinmişlerdi. Bu sebeple emirlerin sade yaşamlarıyla ilgili birçok bilgiye sahip olmamıza rağmen saraydaki lüks yaşam konusunda neredeyse hiç bilgi sahibi değiliz. Fethedilen veya ele geçirilen bir kasabada yağmalamaya kasti olarak izin verdiği durumlar dışında, Ya'küb'un baskın kişiliği ordusunda katı disiplini sağlamasına yardımcı olmaktadır.

Ya'küb, Taberistân'da Zeydî İmâm el-Hasan b. Zeyd'e karşı mücadeleye ederken, onun askerî birlikleri ile giden halifelik elçilerinden bir kişi Hasan yenilgiye uğradıktan sonra askerlerini Hasan'ın kamplarını yağmalamaktan uzak tuttuğundan dolayı, Ya'küb'un disiplinine hayran kalmıştır. Mes'ûdî, bir keresinde Fars'ta mücadele ederken Ya'küb'un hayvanları otlatmayı bırakmaları için aniden emir verdiğini, gitmek için hazır olmaları gerektiğini ve tam o sırada süvari bölüklerinden birinin atın ağzından yemi aniden nasıl geri aldığını dile getirmektedir. Üst düzey bir subay gusül abdesti alırken savaş çağrısını duyduğunda alelacele banyosunu bırakıp çıplak bir halde sadece zırhını giyerek koşma koşma gelmiştir.³ Aynı şekilde 'Amr, ordusunda ödemelerin düzenli yapılması; malzemelerin, binek

² Bu kısımda askerî organizasyona ait olarak kullanılan materyallerin bir bölümü, aynı yazarın daha önceki "The Armies of the Saffârids" isimli çalışmasından iktibas edilmiştir. BSOAS, XXXI (1968), 534-554.

³ Mes'ûdî, *Murûc*, VIII, 46-47, 51-52=3165, 3170.

hayvanlarının ve silahların her zaman iyi durumda olması hususunda da dikkatli ve hassas davranırdı.⁴

III. bölümde geçtiği gibi Saffârî kardeşlerin esas askerî gücünü, Sistân ve Bust topluluklarının "Ayyarlar"ı oluşturmaktadır. Bu topluluklar Sistân'dan gelen Hariciler'in ve Badgîlerin, Ya'kûb'un ordusuyla birleşmesi ile güçlenmiştir. Bu yüzden çok sayıda Saffârî komutan ilk yıllarını bu radikal, eşitlikçi topluluklarda geçirmiştir.

[341]

Hâriciler'in kavgacı din anlayışları genel olarak Saffârî ordusunda şekillendi ve Ya'kûb ile 'Amr'ın yayılmacı politikalarına hizmet etti. Diğer taraftan Ayyarlar, Sistân'ın sosyal yapısı ve gündelik hayatında önemli bir unsur olmaya devam ettiler. Bunun yanında dış güçlerin baskılarına mahalli direnişin öncüleri olarak Sistân'da en önemli milliyetçi gücü oluşturmuşlardır. Bu durum, hem Saffârîler'in hem de Nimruz Melikleri'nin dönemlerinde görülebilir. Böylece m. X. onuncu yüzyılın başlarında Sâ mânîler, 298/911 yılında Sistân'ı ele geçirdiklerinde ve Saffârî prensleri Muhammed ile Mu'addel b. 'Ali b. el-Leys'i tahtan indirip esir ettiklerinde eski Haricî askerlerden Muhammed b. Hürmüz, genç prens 'Amr b. Ya'kûb b. Muhammed b. 'Amr b. el-Leys'e benzer yeniliklere öncülük eden ve Zirih Gölü'nün doğu yakasında köy ayyarlarını kışkırtan Mevlâ Sandalî'yi yardıma çağırdı. Sâ mânîler, 301/913'de bu isyanları bastırdılar ve Ayyar liderleri Semerkant'ta idam edildi. Ama bir yıl geçmeden aynı bölgeden gelen Ayyarlar, tam bu sırada kısa bir süreliğine gelip Sistân'da Abbâsi otoritesini yeniden kurmaya çalışan vali vekili el-Fadl b. Hâmid'i öldürdüler. Yine, 304/917'de ayyar desteği, Zerenk'deki yerli komutan Kesîr veya Kuseyyir b. 'Ahmed b. Şahfûr'un emir olarak ilan edilmesinde belirleyici bir rol oynadı. Bir sonraki yılda Kesîr'in güçleri Fars valisi Bedr el-Kebîr tarafından gönderilen orduyu mağlup etti.⁵ Bir yüzyıl sonra Sistân Gazne yönetimi altına girince Ayyarlar, dışarıdan gelen Türk istilâcılara karşı

⁴ Gardîzî, (en-Nâzım Neşri), 15-16, (Habîbî Neşri), 142-143; İbn Hallikân, VI, 421-422, tr. IV, 322.

⁵ Gardîzî, (Nâzım Neşri), 23-24, (Habîbî Neşri), 148-149; *Târîh-i Sistân*, 297-301, 303-304, 306-307, tr. 240-244, 246, 249; İbnü'l-Esîr, VIII, 69-70, 104-105, krş. Below, Ch. VI, Bölüm I, ss. 276-277.

yerel muhâlefete öncülük etti. Gazneli *Mes'ûd*'un Sistân'daki amili veya sivil valisi 'Aziz b. Muhammed Fushancî ve Hâcib Ebû Sa'd Cimurtî onlara karşı acımasız önlemler aldılar: "Ayyarlar'ın neden olduğu kargaşa bu sırada azaldı; çünkü Hâcib, birkaç kişinin vücudunu ortadan ikiye ayırmıştı. Daha sonra 'Aziz Serhengleri⁶ tutukladı ve kırbaçlattı; liderlerinin (nakibân) başlarını kesip sonra da onları ikiye ayırdı. İbret olsun diye işlerini acımasızlıkla yoluna koydu. Aynı zamanda mallarını müsâdere etti ve başkentteki (Zerrenk'teki) Serhengleri ve bölgede ileri gelenleri (mihtarani rusta) para cezasına çarptırdı. Nâsır-ı Karş⁷ aynı yıl içinde öldüğünde 'Aziz, Karş'ın karısının mallarına el oydu ve onu da hapse attırdı."⁸

[342]

Serhengler konusu çok daha önemli bir problem ortaya çıkardı ki bu da, Serhenglerin Ayyarlar'la olan münasebetleridir. Modern Farsça'da Serheng, albay rütbesini ifade eder ve muhtemelen Sistânlı Serhengler, Ayyarlar'ın içinde yer alan lider veya subaylardı. Yukarıda zikredilen "*Târîh-i Sistân*" metninden ve diğer kaynaklardan Serhenglerin, Ayyarlar'dan daha yüksek askerî rütbelere sahip oldukları anlaşılmaktadır. Ya'kûb b. el-Leys'in ilk başlardaki meslek hayatı ile ilgili olarak kaleme aldığı metinde Gardizî şöyle demektedir: "*Bakır ticaretinden Ayyarlığa geçti ve daha sonra yollarında soygunculuk ve eşkıyalıkla uğraştı. Daha sonra bir "serheng" oldu ve bir süvari bölüğü edindi ve bu yolla yavaş yavaş emirlik makamına yükseldi. Her şeyden önce Naşr b. Sâlih (Salih b. Nadr veya Naşr diye okunur) yönetimi döneminde "Bust Serheng'i (komutanı/albay) rütbesine ulaştı ve daha sonra Sistân emiri konumuna yükseldi.*"⁹ Ya'kub'un, Sistân Hâriciler'i ile olan görüşmelerinde, "*serheng*" rütbesi, süvâri ve emîr arasında bir rütbe ya da konum olarak görülmektedir.¹⁰ 311/923 yılında Saffârî Emîri Ebû Ca'fer 'Ahmed'e

⁶ Farsça bir kelimedir. (Çevirenin Notu).

⁷ "Serheng"lerden birisi. Behâr işaret eder.

⁸ *Târîh-i Sistân*, 363, tr. 296. Cf. Bosworth, *The Ghaznavids Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran*, 89-90; Below, Ch. VIII, Bölüm I, s. 376.

⁹ Gardizî, (Nâzim Neşri), 11, (Habîbî Neşri), 139.

¹⁰ *Târîh-i Sistân*, 205, tr. 162-163; Yukarıda verilen aynı metin, Ch. III, Bölüm I, ss. 80-81.

sadâkat yemini eden ordu mensupları şöyle sıralanmıştır: “Mevâli, Serhengân (komutanlar) ve Âzâdegân.” Behâr, bu serhengleri özgür köleler, çete liderleri ve yürekli cesur süvariler olarak açıklamıştır. Ancak bu, sadece bir varsayımdan ibarettir.¹¹ 391/1001 yılında Tâk kalesinde Emîr Halefî ablukaya alan Tâhir b. Halef b. ‘Ahmed’in taraftarları orduyu “*serhengler*”, “*ayyârlar*” ve “*kasabanın ayaktakımı*” olarak tanımlanmıştır.¹² Bu alıntılardan Serhengler’in, genel olarak Ayyârlar’dan farklı bir grup oldukları; fakat muhtemeldir ki, liderlik vasfı taşıyan veya savaşta kahramanlık gösteren Ayyârlar’dan seçilip alınan askerler oldukları ortaya çıkmaktadır.

[343]

Ya’küb ve ‘Amr gibi başarılı kumandanlar İran’ın güney ve batı bölgelerinde Tâhîri otoritesinin bozulmasından sonra çok sayıda kiralık asker ve Doğu Afganistan ve Maverâünnehir’in güney kesimindekiler ile İslâm dünyasının sınırlarındaki gazilerin hayranlıklarını kazanmışlardır. Bütün bu askerlerin önemli bir grubunu ise, kaynakların -yukarıdaki alıntıda geçtiği gibi- “Âzâdegân” (hürler) oluşturmuştur. [Aynı zamanda] bu grup, IV. ve V. yüzyıllarda Saffârî kuvvetlerinin kurucu öğelerinden birisini teşkil etmektedir. Ordudaki yerel “*sezgi*” unsurunun çoğunu oluşturan grup da muhtemelen bunlar olsa gerek. Bunların birçoğunun, iyi ailelere ve İran bölgesine özgü “*dihkân*” veya arazi sahibi olan sınıfa mensup olmaları kuvvetle muhtemeldir. Aynı şekilde “âzâdegân” kavramı, İran Sâsânîleri’nde sūvâri bir sınıfı için de kullanılmıştır.¹³ Saffârî ordusunda, Arap çeteler ve hafif sūvâri birlikleri de bulunmaktaydı. Bunlar, etnik ve sosyal ayırt ediciliklerini Gazneliler dönemine kadar devam ettiren Doğu Arap toplumlarının soyundandır. Komutanları İyâs b. ‘Abdillâh, Tâhir b. Muhammed b. ‘Amr’ın güçlü Saffârî İmparatorluğu’nu ihmal ettiğini iddia ederek ona duyduğu nefretle

¹¹ ae, 312 n. 1.

¹² ae, 349, tr. 284.

¹³ Bkz.: Christensen, L’Iran sous les Sassanides, 111-113; M. L. Chaumont, “Âzâd. I. In ancient Iran”, Elr.

293/906'da Sistân'ı terk edip Kirmân'a yerleşmişti (Bkz.: Bölüm: 5, Kısım: 2, sayfa: 255).¹⁴

Mes'ûdî'ye göre Ya'küb'un âzâdegân'ı (hür askerleri) ordusuna almak için izlediği belli kriterleri vardı. Öyle ki o, öncelikle ordusuna alacağı kişinin silahlar konusundaki yeteneğini ölçerdi. Daha sonra da ataları, diğer komutanları ve önceki işi hakkında bilgi alırdı. Eğer Ya'küb o kişiden memnun kalırsa, silahlar ve atı gibi sahip olduğu bütün malzeme kendisinden alınır ve özel olarak bu işle görevli bir memur tarafından satılırdı. Geliri, *Divan*'da askerinin hesabına yazılır. Daha sonra askere, emiri tarafından tamamıyla yeni malzemeler, kıyafetler, erzak vb. şeyler verilir ve ona emirin ahırından binek hayvanları tahsis edilirdi.¹⁵

[344]

Eğer asker, Ya'küb'un hizmetinden atılır veya ayrılırsa, aldığı bu malzemelerin hepsini geri vermek zorundadır; ancak eskiden sahip olduğu ve emanet bıraktığı malları kazandığı fazla parayla birlikte divandan geri alır. Bu yüzden Ya'küb ve 'Amr'ın orduları Ayyarlar, Hâriciler, o bölgedeki (diğer) çocuklar, Araplar gibi bazı özel yetenekli gruplar ve Doğu İran bölgesinin özgür doğmuş gruplarından oluşur. Bu iki emir tarafından kazanılan zaferden kaynaklanan yorgunluk, bahsedilen gruplar gibi dışarıdan heyecan ve kârlı iş arayan birçok paralı askerinin getirilmesine neden olmuştur. Yine de hemen bütün merkez ve doğu İslâm dünyasındaki askerî düzenin temelinde yatan eğilim "*gulâm*" ve köle askerlerinin özünü inşa etmekte. Abbâsî halifeleri içinde Hârûn er-Reşîd (170-93/786-809), özgür doğmuş yaşlı Arap mukatilalarını (ve bundan sonra askerî gücün azalan etkisiyle) Horasanda'ki Arapları yani 'Abnâ ed-Davlâ'lı, er-Reşîd'in oğulları el-Emîn ve el-Me'mûn iç savaş süresince ve sonrasında farklı ilgi ve amaçlar edinen ve bazen halifelerin kendilerine ters düşen doğudaki Abbâsî güçlerinin bel kemiğidirler. Bunlar, yeni gelen topluluklara ek ödeme yapmaya başlamışlardır. Bu nedenle, hilafet ordusunun odak noktası etnik grupların en uç kesimleri; Dâru'l-İslâm'ın dışı olan Berberiler, Sudanlılar, Nübyeli-

¹⁴ *Târîh-i Sistân*, 279, tr. 223.

¹⁵ *Murûc*, VIII, 47-49=3166-3167.

ler, Yunanlar, Ermeniler, Balkan Slavları; ancak hepsinin üstünde, Güney Rusya ve merkez Asya bozkırlarındaki Türkler oldukları için el-Mu'tasım'ın halifeliği döneminde köle askerleri satın alma ve eğitme süreci hız kazanmıştır (218-27/833-42). Horasanda'ki Tâhîrîler ve Mısır'daki 'Ahmed b. Tulûn (köle asıllı) gibi il yöneticileri, Abbâsî hükümdarlarının yolunda ilerlediler. Türkler gibi savaşçı ırka ve cesarete sahip olup bölgedeki ilişkilerinden veya kazanılmış hakları ile hür olduklarından dolayı -her zaman olmasa da olaylar sık sık doğruluğunu kanıtlar- böyle askerlerin yöneticilerine, özgürce doğan ve yerel askere alınan birliklerden daha fazla sadakat gösterdiklerine inanılmaktadır.¹⁶

[345]

Bu nedenle köle unsurunun Saffârî güçleri içerisindeki durumu, bu tip askerlere gösterilecek eğilimin kabul görmesiyle bağlantılı bir husustur. Bazı köle gruplar, mağlup olmuş muhalif ordularından Saffârîler'in hizmetine girmişlerdir. Nitekim 'Amr'ın muhalifleri, Horasanı kontrol etmek ve kişisel işlerinde çalışmak üzere bir grup Türk köle edinmişlerdi. Râfî b. Herseme'nin hizmetinde çok yüksek; fakat çok da inandırıcı olmayan dört bin kadar Türk gulâmının olduğu ve onların ikisinin, gaddar efendilerine suikast yapan Kutlug ve Ramcur adlı 'Ahmed el-Kucistân'ın Türk askerleri oldukları söylenmektedir (Bkz.: Bölüm: 4 Kısım: 4 Sayfa: 200).¹⁷ Bu dönemde Doğu İslâm ordularında bulunan Türk köleleri, Maverâünnehir ve Harzemşah köle ticareti aracılığıyla iç Asya bozkırlarından gelmişlerdir. Tâhîrîler sürekli olarak, Horasan'dan alınan yıllık verginin bir parçası olarak halifeliğe Türk köleleri tavsiye etmişlerdir. Bu gidişat, IV. ve X. yüzyılların Arap coğrafyacılardan bildiğimiz üzere

¹⁶ Bu hususta bkz.: Ayalon, *The Military Reforms of Caliph al-Mu'tasım Their Background and Consequences*; Bosworth, "Barbarian Invasions: The Coming of the Turks into The Islamic world", in *Islamic Civilisation 950-1150*, ed. D. S. Richards, Oxford, 1973, 1-16; Ayalon, "Preliminary Remarks on the Mamlûk Military Institution in Islam", in *War, Technology and Society in the Middle East*, ed. V. J. Parry and M. E. Yapp, London, 1975, 44-58; Bosworth, "Recruitment Muster and Review in Medieval Islamic Armies", in *Ibid*, 61-69; Sourdel, *El² art. "Ghulâm, i. In the Caliphate"*; Bosworth, aynı yer, "ii. Persia (İran)".

¹⁷ İbn el-Aşhîr, VII, 303.

Sâmânî otoritelerinin kontrolü (ticaret), Ceyhan ve Seyhan geçitlerinden kadın ve erkek köle geçişlerine vergi koymasıyla beraber Maveraünnehir Sâmânîler'i tarafından devam ettirilmiştir.¹⁸ Bazı Türk köleler, Doğu ve Güneydoğu Afganistan'daki Türk boyu olan Halaç coğrafyacılarının etnik Türk unsurlarından Saffâri ordusuna ulaşmışlardır ki bu, coğrafyacıların mevkileri Doğu Afganistan ve Hint sınır bölgeleri içinde (bölüm: 13 kısım: 2 sayfa: 87) detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Ayrıca kölelerin mallarının ele geçirilme olasılığının, kısmen zayıf ve güçsüz bu bölgelere akın etmelerindeki birkaç avantajdan birisi olduğu burada belirtilmiştir.

[346]

Açıkçası bilindiği gibi 'Amr b. el-Leys'in ele geçirilişinden birkaç yıl sonra, Saffâri prensleri arasında iktidara gelmek için çaba göstermiş ve Saffâri'lerin 305/917-18 yıllarına kadar Fars'ın fiilen bağımsız yöneticisi olmuştur. Saffâri'lerin köle komutanı Ya'küb'un 256/869 yılında yaptığı Saffâri sırasında Zumbil'in oğlundan sonra Zabulistân'a getirdiği kölelerden biri de Saffâri Sebukerî'dir (Bkz.: Bölüm: 3 Kısım: 2 Sayfa: 96 ve Bölüm: 5 Kısım: 1).

Bunun gibi kaynaklardan hareketle, Ya'küb'un üst düzey güç olarak iş verdiği ve kişisel muhafızı yaptığı kölelerin buldukları konumlar, Sâmânîler ve Gazneliler'in saray muhafızlarının konumlarına benzediği söylenebilir. Ya'küb'un genç köleleri eğitmeye olan ilgisi, Ma'sûdî tarafından da belirtilmiştir (Bkz.: Bölüm: 3 Kısım: 5 Sayfa: 171). Ya'küb'un, gulâm muhafızının var oluşunun ve Muhammed b. Tâhir'i çökertip başkent Nişapur'a girişinin tarihi, 259/873 olarak belirtilmektedir. Ulemâ şehrinin ileri gelenleri Ya'küb'a hep şüpheyle yaklaşmışlardır. Çünkü Ya'küb'un görevini yasalaştıran herhangi bir resmi üniforması o dönemde yoktu (Bkz.: Bölüm: 3 Kısım: 3 Sayfa: 119). Bu yüzden Ya'küb, gulâmları askerî kabiliyetiyle etkilemeye karar vererek sahip olduğu tahta çıkmadan önce Nişapur'un ileri gelenleriyle görüşmeyi kabul etmiştir. Mes'ûdî'nin tanımından yola çıkarak, Ya'küb'un ele geçirdiği

¹⁸ Köleler yoğunluğu için bkz.: Bosworth, "The Turks in the Islamic Lands up to the mid-11th Century", in *Philologiae Turcicae Fundamenta*, III, ed. Cl. Cahen, Wiesbaden, 1970, 4-5.

gulâmlar, iki bin kişilik orduya denk bir grubu oluşturmuştur. Ya'küb, bu iki bin kişilik orduyu ikiye ayırıp, Tâhîrî hazinesinden ve silah depolarından ele geçen altın ve gümüş kalkanlar, kılıç ve silahlarla kuşattırmıştır. Bunların yarısı altın, geri kalanı da gümüş silahlar kuşanıp festivallerde oraya ziyarette bulunan delege, elçi veya düşmanlarını etkilemek amacıyla yapılan resmî geçiş törenleri düzenlediler. “*Bu silahlar sadece zor zamanlarda bir güç kaynağı olsunlar diye yapıldı*” (ve innemâ duribet hadih el-a'mida'uddat) sözü, silahların asıl savaştan ziyade kutlamalarda kullanılmak üzere yapıldığını¹⁹ ve ihtiyaç duyulduğu zamanda da farklı amaçlar için eritilip yok edilebildiğini anlatmaktaydı.

[347]

Tarih-i Sistân'a göre 'Amr'ın torunu Tâhir b. Muhammed, bu sayı yüksek görüldüğü halde 287/900 yıllarında emirliğe geldiğinde, dopdolu bir hazine ile dış görevle görevlendirilenlerin yanı sıra on bin saray muhafızını emirlik verasetine bırakmıştır.²⁰ Bu rakam birçokları tarafından çok yüksek bir rakam olarak görülmüştür. Yukarıda sayfa 280-282'de mevâli veya köleler, Ebû Ca'fer 'Ahmed'in ordusunda üç kurucu unsurdan biri olduğu ve onu 352/963'te öldürenin 'Amr'ın kendi muhafızı olduğunu belirtmiştir. Bu yüzyıldaki Saffârî emirlerinin ordular üzerindeki azalan etkisi, daha önce 'Amr ve Ya'küb dönemlerinde pek rastlanmayan büyük kumandan ve soylular arasında özel muhafızların gittikçe artmasıyla görülmüştür. Ya'küb'un soyundan olan Tâhir b. Ebî 'Ali ve 'Amr'ın kardeşi 'Ali b. el-Leys'in saltanatının başlangıcında kutsal

¹⁹ Murûc, VIII, 49-50=3168; Gardîzî, (Nâzîm Neşri), 13; (Habîbî Neşri), 141; *Târîh-i Sistân*, 222, tr. 176. Burası, Gaznelilerin, Gazne ve Bust bölgeleri arasındaki cenaze yıkama törenlerine tekabül eden bir alan: Bilinen biçimiyle Ebu'l-Fadl el-Beyhakî ve Leşker el-Bâzâr'ın duvar resimlerine ilişkin izleri bizler için edebi kaynaklardır ve dikkat çekicidir. Bkz.: Bosworth, *The Ghaznavids, Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran*, 104, 135 ff.; İdem.; Elr art. “*Courts and Courties. From the Beginning of the Islamic Period to the Mongol Conquests*”.

²⁰ *Târîh-i Sistân*, 257, tr. 204.

yerlere olan hac ziyaretleri esnasında tamamı süslü kemerler takmış beş yüz Hâcib el-Huccâb gulâm vardı.²¹

Türkler, Saffâriler'in köle ordularının gövdesini teşkil etmesine rağmen genel olarak çeşitli etnik kökenden gelen insanlardan müteşekkil bir yapı oluşturmaya başlamıştı. Bu eğilim Abbâsiler döneminde başlamış, daha sonraki yönetimler olan Fâtimiler, Gazneliler ve Büyük Selçuklular döneminde gelişmiş çok etnikli, profesyonel orduların yapısına uygun olarak gelişmiştir. Tapınak hazineleri ve köle insan gücünden dolayı Hint ovalarının sistematik sömürülmesi, bir yüzyıl sonra Gazneliler ve Guridler'in tarihteki en önemli görevlerinden biri oldu. Fakat bazı Hintliler, erken dönemde Saffâriler'in keşif yaptıkları Hint Afgan sınır bölgelerine kadar gittiler. IV/X. yüzyıl başlarında Sistân'da "Tarabil" adında ve "Salar-i Hinduyan-i Ya'kûbi"²² olarak tanımlanan bir komutan vardı. Bu Hint ordularının askeri birliği, 306/919 yılındaki karmaşık dönemlerde Ebû Ca'fer 'Ahmed'in tahta çıkmasında önemli bir rol oynamıştır. Saffârî ordusunda bazı siyah toplulukların ve Halef b. 'Ahmed'in zenci harem ağalarının bulunduğu ve ordusunda olağanüstü iki "cengiz" savaçısının bulunduğu bahsedilmektedir.²³

[348]

Diğer çağdaş İslâm topluluklarının profesyonel orduları gibi Saffârî ordusu da, Fars topraklarına yaptığı seferler için yük treni ve askeri depolar satın almıştır. Kuşatmaların yapıldığı yerlerde "mancınıklar" ve "aradalar" gibi savaş makineleri almışlardır (Mangoneller ve Katapultlar). Mübârek -Şah Fahr-i Mudabbir'e göre, 'Amr, Seyhan-Ceyhan vadilerine yaptığı seferlerde beraberinde götürdüğü seyyar mutfağın taşınması için, bin tane deveye ihtiyaç duymuştur (ancak Nizâmü'l-Mülk'e göre bu sayı 400'dür.)²⁴ Mes'ûdî ise,

²¹ ae, 332, tr. 272. Hâcib al-Huccâb, özellikle de sipahilerden ve ordudaki başkomutan ile generallerden ayırt edilir; muhtemelen o, köle birliklerinin komutanı idi.

²² *Târih-i Sistân*, 309, tr. 251. İsmi "Terâbil" olan bu kitabın olası kökeni hakkında bkz.: Yukarıda, Ch. VI, Bölüm I, p. 277 u. 836.

²³ *Târih-i Sistân*, 346, 350, tr. 282, 285.

²⁴ ae., 283, tr. 226 and see above.: Ch. VI, Bölüm III, P. 309, Halef b. 'Ahmed'in engerek dolu mancınık çuvarlarla ünlü olduğu yer (Sistân'da ünlü olmak için

Ya'küb'un 5000 siyah deve ve 10.000 gri renkli eşeğinin olduğunu ve katırlardan ziyade ordu mola verdiği zaman bu iki hayvan türünün serbestçe otlayabildikleri için tercih edildiğini söylemektedir.²⁵ Ordusu hareket halindeyken Ya'küb, casus ve devriyelerden çokça yararlanırdı ve kendi de bazen bir casus gibi davranıp güvenlik görevini üstlenirdi. Saffâriler'in savaşta fil kullanma alışkanlıklarının olması şaşırtıcı değildir.²⁶ [Zaten] savaşta en iyi şekilde fillerden yararlanma Gazneliler'in askeri uygulamasının bir özelliği idi.²⁷

[349]

250/864'te Ya'küb, el-Rukkâc'da, Zumbil'e karşı savaştığı sırada düşman ordusunda fillere rastlamış; fakat o seçilmiş savaşçılarıyla şiddetli saldırıları sayesinde düşmanı bozguna uğratmıştır. Kazanılan ganimetler arasında Ya'küb, Türk atları ve filleri de saymıştır. Târih-i Sistân, filleri Habeşistan valisi İbrahim'in Mekke'ye olan seferinde dindar zihniyetin sonucu olarak bir fil yılının var olduğunu ve bu hayvanların uğursuz olduğunu; bu yüzden de, filleri istenmeyen hayvanlar olarak betimlemiştir. Ya'küb kesinlikle dindar zihniyete sahip değildi. Batıl şeylerden hemen hemen hiç etkilenmezdi ve ordusunda hiçbir şekilde bu tür inançlara yer vermezdi.

Yine IV/X. yüzyıllarda, Saffâriler savaş için fillerden yaralanmışlardır ki bu zaman dilimi, Gazneli Sebüktekin'in Doğu Afganistan'da filleri kullandıkları döneme denk gelmektedir. Hem Halef b. 'Ahmed hem de onun düşmanı Hüseyin b. Tâhir'in 361/972'de Sistân'daki yönetimi sırasında kullanılmışlardır.²⁸ Bunun yanı sıra, çok sürmeden Nimruz'un, Neşrid Mâlikî Ebu'l-Fadl Naşr b. 'Ahmed 421/1030'da Gazne prensi Mes'ûd b. Mahmûd'a yardım etmesi için savaş filleri gönderdiği anlatılır (ileride sayfa 375).

yılanlara düşmanca karşı koyduğu yer. Bkz.: Bölüm II, s. 51). Aynı zamanda o, Hüseyin b. Tâhir ez-Zerenk'in [askerî] güçlerine ilk saldırandır.

²⁵ Fahr-i Mudabbir, *Âdâb el-Harb ve'l-Sac'a*, ms. Ff. 103a-b=ed. Khwânsârî, 365-367; Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, ch. 3, 26, tr. 20.

²⁶ Murûc, VIII, 55=3175; *Târih-i Sistân*, 268, tr. 213.

²⁷ Cf. Bosworth, "Ghaznevid Military Organisation", *Isl.*, XXXVI (1960), 61-64; idem., *El*² art. "Fil: As Beasts of War".

²⁸ *Târih-i Sistân*, 205-206, 336, 347, tr. 163-164, 274, 283.

Yoklama, donatım ve Saffârî ordusu gibi savaş kuvvetlerinin, savaş için örgütlenmesi idarî ve yönetim uzmanlığını gerektirirdi. III/IX ve IV/X. yüzyıllardaki Abbâsî hilafeti dönemlerinde örgütsel destek zaten kayda değer bir karışıklığa ulaşmış bir birim olan “el-Jaysh” divanı tarafından sağlanıyordu. Kudâma b. Ca’fer el-Muktedir, istilâ sırasında Abbâsî bürokrasisiyle alakalı “Harâc Vaşun’at el-Kitâba” adlı kitabın bir bölümünde bununla ilgili olarak W. Hoernerbach önemli bir çalışma yapmıştır (295-320/908-32).²⁹

[350]

Hoernerbach’ın gözlemlerine dayanarak Kudâma’nın bilgisinin önemi sadece teoride değil, yönetim bölümünde belirtilen uygulamayla bağlantılı olarak genel temayülün gösterdiği gibi Maverdî’nin “*el-Ahkâmu’s-Sultâniyye*”sine benzer bir yönetim ve anayasa el kitapçılarıyla ilgili olduğu gerçeğinde saklıdır. Aynı zamanda çalışmasındaki tarihi tanıtım bölümünde Hoernerbach, Sâsâniler dönemine kadar uzanan, aynı amaca hizmet eden ve önceki yönetimlerle beraber Abbâsî divan ordusunun devamlılığına dikkat çekmiştir. (Daha fazlasını aşağıda önceki Abbâsî soyunda görebilirsiniz). Bu Abbâsî nazırı, Abbâsîler’in köle muhafızları gibi ilerde Abbâsî mirasını izleyen yönetici ve emîrler için bir örnek teşkil etmektedir.

Ya’kûb’un, Sistân emirliğini elde ettikten hemen sonra, askerî olayları inceleyebilmesi için bir bölge edinmesi ve Afganistan’ın komşu bölgelerindeki güney ve kuzey yerleri genişletmesi gerekiyordu. Ya’kûb’un ordusundaki birliği oluşturan Ceys el-Şurad diye bilinen İbrahim b. Akdâr’ın hâricî takipçileri, Ya’kûb’un divan-ı arzının nüfuzuna geçip maaş tahsis ettiler. Ya’kûb, Tâhîriler ve halifeler adına Sistân’ı yöneten ve vergi tahsilatı maaş kayıtları ve onlardan sonra bütünüyle devralınan personeller adına Arap yöneticilerinden dâru’l-imârâ’nın yönetimini alınca Zarang’da idarî yapı miras olarak kalmıştır.

‘Amr’ın idaresinde yürürlük tabakası şimdi bölgesel olarak daha geniş olduğu için, Saffârî ordusunun idarî yapısı daha dayanaklı bir yapıya sahip oldu. Selâmi’nin bir askerî yönetici olarak övüldüğün-

²⁹ “Zur Heeresverwaltung der ‘Abbasiden. Studie über Abulfarağ Qudâma: *diwân al-Ğais*”, Isl. XXIX (1950), 257-290.

den zaten bahsedilmişti (Yukarıda Bölüm: 4 Kısım: 6 Sayfa: 236). Gardizî ve İbn Hallikân'ın bahsettiği gibi aynı yazar, 'Amr'ın malî yeteneği ve topluluklarına yaptığı vakitli ödemeleri için ilginç bir açıklama yapar. Bu bilgiye göre, 'Amr'ın biri silahlar ve üçü para olmak üzere dört mirası vardı ve bunları seferlere çıktığı zamanlarda yanında götürürdü. Bu malî hazinelerden ilki, vergi ve hediye gibi şeylerden elde edilen kazançları içerirdi.³⁰ Bunlar ordunun maaşını ödemede kullanılırdı. İkincisi, "*mal-i hâş*" yani emîrin kişisel mal ve eşyalarındaki gelirlerdi. Kral mutfağı istediği gibi giderlerde kullanılırdı. Üçüncüsü ise, sarayda olan bazı plansız elde edilen gelirlerden zengin Saffâriler'de düşmanlarıyla gayr-i meşru münasebette bulunan devlet görevlilerinden elde edilen hacizlerden veya düşmanlarla birlik olanlardan alıp saray mensuplarına ve askerlere yapılan bağışlarda diplomatik elçilere verilmek üzere ve casusların ödemelerinde kullanılırdı.³¹

[351]

Bazı belirgin başarılarından sonra fazladan ödeme yapıldığı halde, ordunun ödeneği normal olarak her üç ayda bir hisselerden karşılanırdı. "*Üç aylık*" veya "*razqa*" denilen ödenek, dokuz günlük zaman zarfında Abbâsî ordularındaki üst düzey süvariliklere benzer yapılan ödenekler gibi ordunun periyodik teftişlerinde "*ârid*" adı verilen divan muhafızları tarafından yapılırdı.³² (Re'is-i Leşker makamı,

³⁰ Bu kelimenin Habîbî notlarındaki versiyonu dikkate alındığında kusurlu olduğu ve yanlışlığı anlaşılmaktadır. Zayn el-Ahbâr bu kelimeyi, *gazî*=jizyat sözcüğünün daha değişik bir biçimi olarak ele almıştır. Ki bu, Kitâb'ın insanlar üzerindeki vergisi anlamına gelmektedir. (Normalde Hristiyanlar, Zerdüşter ve Yahudiler, aynı Farsça bağlamında yer almaktadırlar. Ancak, referans olması anlaşılır olup Hint-Afgan sınırındaki kâfirler için "*Saffârî*" şeklinde tasavvur edilmesi de spesifik olarak mümkündür.)

³¹ Gardizî, (Nâzım Neşri), 15, (Habîbî Neşri), 142-143; İbn Hallikân, VI, 421, tr. IV, 322.

³² Hilal es-Şâbî, Kitâb el-Vüzarâ, Hoernerbach, op. cit., 279. Samâniler, Horasan'da kısa bir süreliğine dahi olsa da Saffârî Krallığını denetim altında tuttular ve onların askerlerine dört ayda bir ya da 120 gün süreyle ücret ödeditiler. Havârazmî'ye göre, Mefâtiḥ el-'Ulûm, ed. G. Van Vloten, Leiden, 1895, 65. Buradaki "Büveyhî" uygulaması için bkz.: Bosworth, "*Military Organisation under the Bûdis of Persia and Iraq*", Oriens, XIII-XIX (1965-1966), (= *The Medieval History of Iran, Afghanistan and Central Asia*, no.: III), 164-166 and for the Ghaznavid one, idem, "Ghaznavid Military Organisations". 71-74.

358/969'da bahsedildiği gibi muhtemelen "arid" makamının diğer adıdır).³³ Selâmi, 'Amr b. el-Leys'in "ard"da bulunup her zaman dikkatli olduğunu öne sürerek devam eder. Nevruz'un birinde ordunun toplanması için bir işaret olarak iki davul çalınırdı. Daha sonra Ârid Sehl b. Hemdân'ın önünde bir çuval dolusu dirhemle birlikte oturup, yaverin askerlerin salahiyetlerini ve isimlerinin yazılı olduğu kâğıtları kayda geçirmesi gerekirdi. Bir sonraki adımı belirleyen durum olarak 'Amr'ın önünde herkesin fiziksel görünüşü, malzemeleri, silahları ve binek hayvanları teftiş edilirdi.

[352]

Ârid daha sonra parayı (300 dirhem) bir cüzdanın içerisinde botunun içinde sakladı ve "en üst makamda bulunan Tanrı'ya hamdolsun ki, beni dinin liderine itaat ayrıcalığından affetti ve onun merhametinde beni saygın bir kişi yaptı" diye bağırdı. Daha sonra 'Amr, tepenin yakınında bir yerde oturdu ve ödemesi yapıp denetlemeden geçen orduyu izledi. İbn Hallikân'ın metni bu yöntemi Sâsâni İmparatoru Hüsrev Anüşirvân'ın yönetimindeki ard ile karşılaştırır ve Barthold bu iki yöntem arasındaki benzerliğin tesadüfi olamayacağı yorumunu yapar.³⁴ Aynı zamanda, ordunun önemli savaşılarından önce düzenlenen incelemeleri de vardı.

Teftiş için kendilerini takdim eden askerlerin fiziksel özelliklerinin yakın incelemeleri *ard*'ın önemli görevlerinden birisiydi. Ma-verdî'ye göre eğer bir asker herkesçe bilinen bir isim veya saygın bir itibara sahipse, ismi divan kaydına girildiğinde fiziksel ve ayırt edici özelliklerinin kaydedilmesi uygun düşmezdi. Ama eğer kişi madunlardan biri ise yaşı, boyu-posu, rengi, dış görünüşü ve kendini diğerlerinden ayırt eden bütün fiziksel özellikleri dâhil olmak üzere ayırt edici tüm yönleri not edilir ve ödemesi yapılmak üzere çağırıldığı zaman onun tarafsız komutanlarından veya memurlarından biri

³³ *Târik-i Sistân*, 333, tr. 272.

³⁴ Gardizî, (Nâzim Neşri), 16; (Habîbî Neşri), 143; İbn Hallikân, VI, 421-423, tr. IV, 322-324; Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion*, 221. Sehl b. Hemdân, *Târik-i Sistân*'a yer vermemiştir. Ancak belki de, Zabulistan valisi olan Muhammed b. Hemdân b. 'Abdillâh'ın bir kardeşi vardı ve 'Amr belirginleşen durumlar sonucunda saltanatı ona vermiştir. Bkz.: Aynı yer., 259-260, tr. 206-207.

ona eşlik ve tanıklık ederdi.³⁵ Kudâma b. Ca'fer, not edilmesi gereken yaş ve dış görünüş gibi fiziksel özellikleri ayrıntılı şekilde anlatır. (Birkaç yüzyıl sonra müslüman Hintler'de Moğol imparatoru Ekber, fiziksel özellikleri ve hatta kulak yapısını ve benlerin var olup olmadığına kadar ordu sicilini kayıt altına alma işini sıkı sıkıya uygulamıştır).³⁶ "Roll" (cihra) terimi, kavramsal açıdan "sima, yüz" olarak bilinir.³⁷ Bütün bunlar başkasının işine karışıp vekâleten gelen kimselerin ödemelerini önlemek için gerekiyordu. Biz, insanların bunu başarmak için hazırlanıp gittiklerini, Büveyhî zamanındaki olaylardan öğreniyoruz.³⁸

[353]

Ya'küb ve 'Amr askerî ve idarî olaylar üzerindeki sıkı hâkimiyetlerini devam ettirirlerken bunu, suiistimal etmek isteyenler için çok az bir fırsat vardı. Ancak 'Amr'ın ele geçirilmesinden sonra, Tâhir b. Muhammed b. 'Amr'ın saltanatının ilk yıllarında bazı uygunsuz olaylar ortaya çıkmıştı. Her ne olursa olsun, yeni âmir Tâhir ve erkek kardeşi Ya'küb üzerinde egemenliği sağlayan köle kumandan Sebûkeri, rakibinin ölüsünü ele geçirip törende Muhammed b. Hemdân b. 'Abdillâh'ı etkilemiş, kardeşi Muhammed'i tahtan indirmiştir. Hatta o, Tâhir'in veziri 'Ahmed b. Şafur tarafından idare edilen ard bölgesinde grevde olan askerlerin ödemeler konusunda memnuniyetsizliklerini gidermek üzere de çalışmalar yapmıştır.³⁹

Ya'küb ve 'Amr'ın yönetimine akın akın giden çoğu asker, düzenli ödenen maaşın yanı sıra savaşta kazanılan ganimetlerin cazibesi, bu askerlerin savaflara katılmalarını teşvik etmiştir. Bazı durumlarda kaynaklar yağmalanan mallar konusunda da bilgi vermektedir. Bu sebeple her ne kadar Ya'küb, Fars Saidabad'da bulunan

³⁵ *el-Ahkâm el-Sultâniyye*, ed. M. Enger, *Constitutiones Politicae*, Bonn, 1853, 352, tr. E. Fagnan, *Les Statuts Gouvernementaux*, Algiers, 1915, 439-440.

³⁶ Hoernerbach, op. cit., 269-274.

³⁷ W. Irvine, "The Army of the Indian Monhuls: Its Organisation and Administration", *JRAS* (1896), 549-560.

³⁸ Bkz.: Bosworth, "*Military Organisation under the Bûyids of Persia an Iraq*", 163. Yanlış teftişin önlenmesi, elbette ki, Moğol imparatoru Ekber'in tedbirlerinin de bir nevi eşit nedeni sayılmaktadır. Bkz.: Irvine, op. cilt., 547-548.

³⁹ *Târih-i Sistân*, 258-260, tr. 205-207 ve cf, yukarıda, c. V, Bölüm II, ss. 284-285.

Muhammed b. Vâsıl'ın kalesinden deve ve katırlarla taşınması otuz günü bulan ve Irak ile Huzistân savaşlarında kullanılması düşünülen ganimeti geri almış olsa da, emîr yine de operasyonlarda görev alan orduya Fars'ta Halife Vâlisi 'Ali b. el-Hüseyin b. Kureyş'in konağında 254-5/868-9 yılında Ya'küb'un Kirmân ve Fars savaşları sırasında el konulan 400 veya 1000 ganimeti ⁴⁰ dağıtmış ve her bir askere 300 dirhem düşmüştür.⁴¹

[354]

Zemindavar veya Zabulistân'daki "Zun Tanrısı"nın mabedine olan akınlarda, Kâbül ve Bâmiyân bölgelerinde 'Amr'ın 283/896'da Bağdat'a gönderdiği diğer en zengin duygusal ve sevilen kişiler arasında teslim olanlar, bu baskınlarda yer alan askerler biraz ganimet getirmeliydiler. Bu para ve diğer değerli şeylerin akınıyla Saffârî emîrleri, iki güç arasındaki ilişkiler barışçıl olduğunda her yıl yirmi milyon dirhem veya (265/879'daki 'Amr'ın tahta geçtiği durumda olduğu gibi) on milyon dirhem (265/879'da 'Amr'a yeni topraklara tayin etmesi için verilmek üzere) halifelerden vergi ödeneği alabiliyorlardı.

Saffârî servetinin azaldığı dönemde 'Amr'ın iktidardan inmesinden sonra Sebükeri, Muktedir'in, Fars Kirmân ve Sistân'a bağlanması karşılığında her yıl on milyon dirhem sözü verdi (297/909-10).⁴² Daha da ötesi, insan gücünün olmaması ve Irak seferinin başarısızlığından kaynaklanan malî desteklerin kaybına rağmen, Ya'küb öleceği zaman farklı kalemlerde dört milyon veya 800.000 dinar ve 50 milyon dirhem hazineye bıraktı. 287/900'de 'Amr'ın, Sâmanîler tarafından yenilgiye uğratılıp ele geçirilmesi üzerine, onun vârisi Tâhir Zerenk'de bir miktar dinar ve mücevherle beraber 36 milyon dirhem ele geçirildi. İddialara göre, Tâhir çok kısa bir zaman içinde onları harcaayıp bitirdi. 293/906 yılı civarında söylen-

⁴⁰ Bir "Badra" ya da "purse"yi kimilerine göre 10,000 dirhem olarak; kimilerine göre de 1,000 dirhem olarak götüren şeydir. Bkz.: E. W. Lane, *An Arabic-English Lexicon*, London, 1863-1893, 166.

⁴¹ 'Ahmed b. el-Hakem, İbn Hallikân'da, VI, 410, tr. IV, 309. Cf., yukarıda: c. III, Bölüm IV, s. 146.

⁴² *Târîh-i Sistân*, 234, 246, 295, tr. 185, 195, 238.

diğine göre hazine tamamıyla bitmişti.⁴³ Saffârî fethinin ilk zamanlarında Irak'ta Batı Fars'ın kıyı kesimlerinde yeni, pahalı ve profesyonel orduların ödemeleri için daha ileri bir sistem geliştirildi. Vârislerin, bir bölge veya mülk üzerinde kontrolünü sağladığı daha çok "iktâ" veya "iqtâ'al istiklâl" sistemiydi. Bu sistem sayesinde devletin temsilcilerini dışarıda bırakıp kendisi için haraç toplayıp, miras kalan haklara sahip oluyordu. IV/X. yüzyılın sonlarında Büveyhîler'in en parlak dönemlerinde bile "iktâ" sistemini kullanma bütün Irak ve Doğu Fars'ta yaygın değildi; ancak bu sistem, kırsal bölgede köklü sosyal ve kullanım hakkıyla ilgili değişikliğe neden olma konusunda çok yaygındı. Yine de bu sistem sadece Doğu Fars bölgesinde yavaş yavaş yayılmış ancak, bu dönemden itibaren Selçuklu dönemine kadar tam bir yaygınlık gösterememiştir. Sâmânî ve Gazne dönemlerine ait bulgular "iktâ" sisteminin tam olarak bilinmeyen yönlerini göstermez; tam aksine tamamıyla yaygın olarak kullanıldığını göstermektedir.⁴⁴

[355]

Yine de ilk Saffârîler, Fars ve Huzistân'ı istilâlarıyla beraber "iktâ" sisteminin iyi yapılandırılmış kuruluşlarını bölgenin kontrolüne alıp üstlendiler.⁴⁵ Bazı emirlerin bu sisteme uyum için belli bir süreç geçirdikleri görülür. Bu nedenle Tâhir, tahta çıkışından kısa bir süre sonra 288/901'de Fars'a vardığında 'Amr'ın yakalanışından sonra oraya dönen ve daha sonra kendisine Şiraz başkentini kuran hilafet yöneticisini sınır dışı etmiştir (Bkz.: Sayfa: 247). Orada Sistân'ın yerel tarihinde belirtildiğine göre bütün ordu, bu "iktâ" sisteminden ve ödeneklerden memnun olsunlar diye bol miktarda "iktâ" ve bol miktarda hisse dağıtılmıştır.⁴⁶ 'Amr'ın ele geçirilişinden sonra ortaya çıkan bir gerçek de, birbirinin ardından tahta geçen emirlerin iç karışıklığı idi. Horasân'ın kaybıyla artık devletin gemi-

⁴³ ae, 257, 280, tr. 204, 223; Mes'ûdî, Murûc, VIII, 46=3163; Ibn Hallikân, VI, 419, tr. IV, 319-320.

⁴⁴ Bu değişiklikler üzerine bkz.: Cahen, "L'évolution de l'iqtâ' du IX au XIII siècle", Annales ESC, VIII (1953), 30 ff.; Lambron, Landlord and Peasant in Persia, London, 1953, 50-51; Bosworth, op. cit., 159-161.

⁴⁵ Bu problemi tartışmak için bkz.: Bosworth, "The Turks in the Islamic Lands up to the Mid-11th Century", 17-18.

⁴⁶ Târh-i Sistân, 274, tr. 218.

sini doğrultacak etkili ve baskın bir emir ve savaş liderleri olmadığı zaman, Saffâri İmparatorluğu da çökmüştür. Ordunun sadakatının önemli ölçüde göz önünde bulundurulduğu konu malî bir saygınlıktı. Bu durum, örneğin üstün malî kaynaklardan ve Sebûkeri'nin Tâhir'i ve Ya'kûb'u orduyu savunamamalarından ve bu nedenle de ordunun güvenini kaybetmesinden dolayı el-Leys ve el-Mu'addal b. 'Ali b. el-Leys'in 296/908-9 yıllarında Tâhir'i yenmesinde görülebilir (Bkz.: Bölüm: 5 Kısım: 2). el-Leys'in ordu desteğinden elde ettiği geçici başarıya rağmen bölgesel olarak azalmış Saffâri İmparatorluğu'nun malî durumu çok sürmeden iki veya üç yıl içinde hızla bozulmuştur.

[356]

Saffâri ordusunun sayıca üstün gücüne dayanarak savaş ve seferlerin bilinmeyen bir ölçüde hatta bazı tarihçilere göre, sayısız ve abartısız bir şekilde şiddet kullanıldığını Stray'ın dokümanlarından anlayabiliyoruz. Ya'kûb ve Sistân dâhilindeki düşmanı tarafından kullanılan güçler ili yönetmeye çalıştıkları zaman cismen sayıları azdı. Sâlih b. el-Nadr, 239/854'de Zerenk'i 4000 süvari ve piyade ile işgal edip daha sonra görevinden alınan Tâhîri vâlisinin oğlu Muhammed b. İbrahim b. el-Hüdeyn'in güçlerinden 300 askeri çıkardı.⁴⁷ Ya'kûb 249/865'de Sâlih'e karşı Bust'a doğru harekete geçtikleri zaman yanına 2000 süvari aldı. Ya'kûb ve 'Amr, herhangi bir yerel ilin ötesine gitmeye başladılar mı, mesela Fars ve Huzistân'da yapılan savaştaki gibi ordular daha büyük ölçüde ve daha çok sayıda hazır bulunurlardı. 261/874-5'teki Ya'kûb ve Muhammed b. Vâsıl arasındaki el-Beydâ'da yapılan savaşta Ya'kûb'un, Muhammed b. Vâsıl'ın 30.000 süvarisine karşı 15.000 süvarisi olduğu söylenir.⁴⁸ Ancak o, bu üst sayıdaki süvarileri 1000 süvariyle savaş hilelerini kullanarak yenilgiye uğratmıştır. Deyr el-'Akûl yakınlarında bir sonraki yıl hilafet güçlerine karşı yapılan savaşta Ya'kûb'un 10.000 üzerinde süvarisi vardı ve ordugâh alanı bir mil kadardı.⁴⁹ 297/910'da el-Leys b. 'Ali b. el-Leyt'in, Sebûkeri Saffâri prensleri

⁴⁷ ae., 197, 205, tr. 156, 163. Cf., ayrıca yukarıda c. III, Bölüm I, s. 730.

⁴⁸ *Târîh-i Sistân*, 227, tr. 180. Cf., ayrıca yukarıda c. III, Bölüm IV, s. 151.

⁴⁹ Ibn Hallikân, VI, 415, tr. IV, 314. Cf., ayrıca yukarıda c. III, Bölüm IV, s. 159.

Tâhir ve Ya'kûb'a olan ihanetinden dolayı cezalandırmak için yanına 7000 süvari almıştır.⁵⁰ IV/X. yüzyılda kullanılan ordunun sayısı azaldığında 384/994'te Kirmân'a oğlunu gönderdi. Halef b. 'Ahmed muhafızlarını 4000'e yerel sakzı topluluklarını 5000'e çıkardığında muhtemelen bu sayı daha abartısız görünür.⁵¹

[357]

II. Kamu İdaresi

Bilgi yetersizliği, bizlerin Saffârîler'in mülkî idare yapısını tahmin etmemizi zorlaştırmaktadır. Belli dereceye kadar büyük üstünlük sahibi olan devletin, askerî yapısı ve ordulara yapılan aralıksız ödeme gereği ve geniş alan seferlerinin parasal durumunu birbirinden ayırabiliriz. Ya'kûb'un, Zerenk'deki başarısı üzerine dâru'l-îmârânın vergi sicilini elde etmesi, Ya'kûb ve 'Amr'in egemenliği altında ve IV/X. yüzyıldaki onun takipçilerinin askerî işleri için zaten var olan askerî yapıyı kullanmaları gerekiyordu. Ya'kûb ve 'Amr'in yönetiminin oluşturduğu ve IV/X. yüzyılda onun takipçileri vergi alma ve toprak vergisinin resmî yazışması için merkez tahsilatı ile ilgili "*divânu'l-arz*", "sc.a divân el-harâc"a ek olarak devletin temel bölümlerinin olduğunu varsayabiliriz. Daha üst düzey idarî uzmanlık için bazı bilgiler bulunmaktadır: "Amr'in mâl-i hâsı ele alan ikinci hazine özünde halifenin korunmuş devlet hazinesi olup Abbâsîler'in "divan el-diyâ el-hâssası"yla örtüşür ve görünüşe göre orada 'Amr'in yönetiminde bir "*divânu'l-istidrâk*"ı vardır.⁵² Aynı zamanda Mezâlîm hükümeti, VIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra bazı şekillerde Saffârî ordusu yönetiminde oluşan Abbâsî hilafeti

⁵⁰ *Târîh-i Sistân*, 288, tr. 230. Cf., ayrıca yukarıda c. V, Bölüm III, s. 261.

⁵¹ Ebû Şuca' el-Rüdrâvârî, *Dhayl Tajârib al-Umam*, in *The eclipse of the 'Abbasid caliphate*, III, 195, tr. VI, 206.

⁵² "İstidrâk", Levy tarafından, *The Social Structure of Islam* (İslâm'ın Sosyal Yapısı) olarak tercüme edilmiştir, 374. "The Office of Requisition (İstek Ofisi)" olarak, bu ima ne olursa olsun, sonradan da daha açık olarak de Goeje tarafından tercüme edilmiştir. BGA. *Indices, Glossarium et Addenda et Emendanda*, 234. (*Probabiliter illud officium erat quod examinavit acta publica antequam aderentur (bureau de contrâle)*). Ancak bu dönem, Abbasîler'in idarî yönetim literatürünün başka hiçbir yerinde bulunmaz ve "kontrol" ya da "doğrulama" gibi genel fikirlere rağmen onun gerçek anlamı belirsiz/örtülü kalmalıdır.

tarafından bilinen sıkıntılardan kurtulmak için düzenek kurmuşlardır.⁵³

[358]

Ya'küb'un o dönemde düzenli olarak bu taliplere yönelik çözüm önerilerini sarayında açık, yeşil bir alanda dinlediği kayıt altına alınmıştır⁵⁴ ve halk arasında anlatılan rivayete göre hakkında şikâyet edilenleri ve kötülük edenleri kendi idam ederdi. Bir sonraki yüzyılda izlenen bu yol 321/933'de Halife Emir Ebû Ca'fer 'Ahmed resmî Sâhib el-Mezâlim görevi yapan akrabalarından birine şikâyet dinleme görevi verdiği için kamulaştırılmış olabilir (Bkz.: Bölüm: 6 Kısım: 2 Sayfa: 287). Ama Abbâsî yönetimindeki başkanın, yani vezirin özelliği Saffârî yönetiminden bildiğimiz gibi kısıtlı bir rol oynar. Ya'küb, 'Amr veya onların destekçileri Sistân'da sefere çıktıkları zaman Zerenk'e temsilci olarak bir vekil veya halife bırakırlardı. Bu kişi normal olarak ya Saffârî prensi ya da seçkin askerî kumandan olurdu. 278/282 Mart ayındaki nevrüza kadar 'Amr, 'Ahmed b. Ebî Râbî'a'yı vezir olarak atayınca dekar vezir adıyla resmî bir isimden bahsedilmemişti.⁵⁵ Bu konu Tarih-i Sistân'da bir daha asla bahsedilmez. İlişkilerde çok önemli bir rol oynamadı. Aslında Saffârî yönetiminde mülkî unsurlara gölge düşürülmüş gibi görünür ve devlet sık sık askerî liderler tarafından kontrol edilmiştir. Bu durum özellikle 'Amr'ın ele geçirilişinden sonraki güçsüz yönetim yıllarında idi. İlk başta Tâhir b. Muhammed b. 'Amr, 'Ahmed b. Şafur'u, Sistân'da 287/9002'de gücü ele geçirdiğinde kendi veziri yaptı; ama hırslı entrikacı kumandan Sebükeri, iki kardeş olan Muhammed ve 'Amr b. Şafur'un çöküşünü kesinleştirmiş ve Tâhir'in veziri olarak kendi adayı 'Abdullâh b. Muhammed b. Mikâl'i kabul ettirmeyi başarmıştır. Bu 'Abdullâh Mikâl, bundan böyle Sebükeri'nin bir elçisi olarak görev yapmıştır. 299/911'de 'Abdullâh ayrıldığında Sebükeri sadece vezir olarak diğer bir kişi İsmâ'il b. İbrahim el-Bammî'yi atamıştır.⁵⁶

[359]

⁵³ Bkz.: J. S. Nielsen, El² art. "Mezâlim".

⁵⁴ *Târîh-i Sistân*, 265-266, tr. 210-211.

⁵⁵ ae., 250, tr. 198.

⁵⁶ ae, 258, 260, 273, 275, 295, tr. 205, 206-207, 218, 219, 238.

Saffârî yönetiminin personeliyle ilgili olarak Sistân, Bust, Horasân, Kirmân ve Fars gibi illerde bir önceki Saffârî bürokrasinin kesinlikle devam etmesi gerekiyordu. Horasân'da Tâhîrî gücünün düşüşünden sonra şair ve kâtibi Bayhâk Ebû İshâk İbrahim el-Mugithî, Saffârî emîrleri Halef b. el-Leys b. Farkad'ın kâtibi ve akra-bası olarak komutanın hizmetine girdi.⁵⁷ Muhammed b. Vâşif'in öncüleri maalesef bilinmiyor. Fakat Ya'küb'un Güney Fars'a düzenlediği seferlerinde el-Hasan b. el-Merzubân gibi Muhammed b. Vâşif, sonra Ya'küb'un tarafına geçen ve 'Amr b. el-Leyt'in divânu'l-istidrâk'ında başkan olarak çalışan 'Ali b. el-Merzubân gibi Fars'ın çeşitli yerli ailelerinden gelen memurları beraber getirmiştir.⁵⁸ 'Amr'ın Horasân'a yaptığı seferler her ne kadar kısa olsa da, son zaferi Horasân'ın kasaba ve şehirlerinden gelen resmî sınıflardan kişileri yanına çekmiş; özellikle de Nişapur'un önde gelen ailelerinden ve 267-268/880-881'de Zerenk'de Saffârî bürokrasisinin başına geçmiş, Fars'ta Abbâsîler'in hizmetine girmeden önce birçok lidere hizmet etmiş olan 'Abdullâh b. Muhammed b. Mikâl'i yanına çekmeyi başarmıştır.⁵⁹ Saffârî topraklarındaki yerel idare hakkında hemen hemen hiçbir şey bilmiyoruz. Yine de orada (bazen meşâyik diye bilinen Tarih-i Sistân) sonraki Sâ mânî ve Gazne toplumlarının kentsel yerleşim yerlerinde daha önce hiç bahsedilmemiş sosyal karışıklık dönemlerinde liderlik yapan ve vatandaşların yönetim fikirlerini açıklayan reis ve başkanlar adında ileri gelen kişiler vardı.

[360]

Sistân'ın, Hamun havzası dâhilinde sulama sisteminden sorumlu olan bölgeye merkezi tayinle atanmış "*mir-i âb*" denetmen ve yöneticileri, muhtemelen yerel olarak seçilmişken köylerdeki devlet ve otoriteyle iletişim halinde olan kişiler (ki bunlar genellikle vergi top-

⁵⁷ İbn Funduk, *Târîh-i Beyhak*, 152.

⁵⁸ Istakrî, 147-148; Ibn Havkal, 291, tr. 286. Bu ailenin diğer bir üyesi Ca'fer b. Sehl b. el-Merbuzân, daha sonraları Cüzcan'da Ferugünid lideri Ebu'l-Hârit Muhammed'e hizmetçi olarak çalışmıştır. Bkz.: locc. cit.

⁵⁹ Üstelik, 'Abdullâh b. Muhammed, İbn Durayd'ın meşhur "Maksûrâ"sında adanmışlardan birisi idi. Bkz.: Ibn Hallikân, IV, 323, tr. III, 38 ve Bulliett, Elr art. "Âl-e Mikâl". Daha sonra Mikâlîs, özellikle Ebu'l-Fadl 'Ubeydillâh b. 'Ahmed (ö. 436/1044-5) üstelik edebiyat ve dil öğrenim alanlarında şöhret elde etmiştir. Bkz.: Brockelmann, GAL, S I, 503; Sezgin, GAS, II, 643.

layıcılarıydı) lider olabiliyorlardı. Bu kişilere daha sonraki dönemlerde Farsça “*kalantar*” deniyordu. Halbuki, Sistân’ın Hamun bölgesinde, o bölgede seçilmiş gözetmenler ve sulama sisteminden sorumlu denetmenler bulunmaktaydı.

[361]

